

Доманова Ганна

Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату

27 березня 1623 р. польський король Сигізмунд III пожалував Чернігову привілеї на магдебурзьке право. Відтоді, протягом тривалого часу, у місті існував магістрат – орган станового міщанського самоврядування, який опікувався міським господарством, фінансами, судочинством і правопорядком.

Надання магдебурзького права означало певну правову організацію за західним зразком, але фактичне функціонування цього інституту в окремих містах визначалося сукупністю наданих їм привілеїв.¹ Виокремлення міщанства з-поміж інших верств населення вимагало від уряду подальшого регулювання. Підґрунтям існування магдебургії у місті стали насамперед привілеї польських королів, грамоти російських царів та гетьманські універсали, які визначали не тільки правове поле, в якому функціонував магістрат, але й межі міста, підвладні йому села, ґрунти, озера й млини.

Свого часу на сторінках різних видань, більшість документів законодавчого характеру була опублікована. Як законодавчі акти, привілеї, грамоти, універсали мали численні сучасні і пізніші копії, тому перевидані по декілька разів з різних копій чи оригіналів вони мали деякі розходження, але не змістовного характеру. Спробуємо простежити долю королівських привілеїв, царських грамот, указів та гетьманських універсалів, які свого часу зберігалися в архіві Чернігівського магістрату.

Функції Чернігівського магістрату, згідно імператорських указів 1785 р., перебрала на себе Чернігівська міська дума. Більшість документів, насамперед законодавчого характеру, були передані у її розпорядження, де і зберігалися протягом тривалого часу, частина потрапила до архіву. Відомий краєзнавець М. Білозерський, восени 1852 р. був “командирован в архив Черниговского городского магистрата, для рассмотрения грамот, актов, и книг прежних лет”.² У рапорті про свою роботу він доповідав: “В исполнении чего, имею честь доложить, что в городском магистрате грамот не оказалось; все они переданы в

городскую Думу. Мне оставалось изыскать си единые из архивных дел, но архив магистрата в таком беспорядке, что по описи нельзя было ничего отыскать: надо было развязывать каждую связку, пересматривать ее от листа до листа, чтобы найти что либо достойное вниманию”. М.Білозерський склав “Реестр актов и сведений, отысканных в архивных делах Черниговского Городового магистрата”, серед яких означені:

- “А) Описание Чернигова, составленное в 1765-1766 г.
- В) Крепости, данные ремесленным цехам разными лицами.
- С) Универсалы магистрату 1734 и 1746 г.
- Д) Сведения о приезде гетьмана Розумовского в Чернигов 1752
- Е) Копии с писем. – 1689-1707 г.”³

Документальна колекція М.Білозерського, що зберігається у Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського містить копії цих матеріалів, зроблені ним власноруч. Насамперед, нас цікавлять універсали Генеральної військової канцелярії від 11 грудня 1734 та 19 березня 1746 рр.⁴ Вони не були передані до міської думи разом з іншими законодавчими актами, а зберігалися в архіві. Надалі їхня доля не відома, але копії й досі зберігаються в особовому фонді М.Білозерського. Обидва універсали, надані на прохання чернігівських вїтїв Й.Титовича та К.Каневського, мають конфїрмаційний характер щодо маєтностей, земельної власності магістрату. Останній, між іншим, стверджує, що “оний магистрат отныне состоит в особливом ведомстве Генеральной войсковой канцелярии”. Також, універсал 1746 р. відмічає той факт, що у 1741 р. був виданий аналогічний універсал “по челобиттю бывшего войта черниговского Йосифа Титовича с прочими магистратскими”. На жаль, цей документ не зберігся, але, ймовірно, він ліг в основу універсалу 1746 р.

Відомо, що у 1838 р., актовий матеріал Чернігівського магістрату, збережений в міській думі, готувався для пересилки у Петербург до Міністерства внутрішніх справ. У цей час в Петербурзі діяла Археографічна комісія. З цього приводу був складений опис, “подлинным древним высочайшим грамотам, универсалам и прочим бумагам нижепоименованным из

архива Черниговской Градской Думы”.⁵ Про це, зокрема, свідчить справа, знайдена Д.Гроховецьким в Полтавському історичному архіві у фонді канцелярії Чернігівського, Полтавського та Харківського генерал-губернаторства, яка мала назву: “Дело по представлению испр. Должность черниговскаго гражданского, полтавскаго губернатора с копиями описей древних высочайших грамот и прочих бумаг. Началось 11 ноября 1838 года, на 5 листах”. Віце-губернатор рапортував “Его сіятельству господину исправляющему должность черниговскаго, полтавскаго и харьковскаго генерал-губернатора, генерал-адъютанту графу Строганову” щодо проведеної роботи. Він підкреслив, що означені документи представив чиновник “здешней палаты уголовного суда” Грембецький. Опис оригіналів нараховував 53 документи. Серед них налічувалося 7 привілеїв польських королів, 9 царських грамот, та 19 гетьманських універсалів. Частина документів складала купчі, декрети, об’яви і таке інше. Наявні помилки серед дат, свідчать про неувважність тогочасних канцеляристів. Сліди цих документів загубилися.

На сторінках “Черниговских губернских ведомостей” у 1852 р. з’явилася публікація без зазначення авторства “Сведения о находящихся в Черниговском городском магистрате грамотах, универсалах и прочее, с означением от кого даны, где и в каком году”.⁶ Перелічено 12 грамот, 5 королівських привілеїв, “на польском языке” та 32 гетьманські універсали. Крім того, наприкінці зроблений запис: “Сверх сего находится еще несколько отрывков, писанных ан польском языке, следующих годов: 1615, 1634, 1650, и Декрет от 1698 года, еще некоторые бумаги, относящиеся к этому времени”. Цікаво, що цей опис робився з оригіналів, про що свідчать зроблені примітки, наприклад: “Грамота Сигизмунда III, Короля Польского, писана на пергаменте, 1625 года с печатью и собственноручною его подписью”, або “Грамота царя Алексея Михайловича, данная в Шклове 7163 (1655); писана на пергаменте, с висящей печатью из красного воску, на коим изображен герб Российского государства”. В описі згадуються: універсал Б.Хмельницького 1649 р., Ю.Хмельницького 1659 р., 2 універсали І.Сомка 1663 р., 4 – І.Брюховецького 1666-1667 рр., 1 –

І.Самойловича 1673 р., 2 – Д.Многогрішного 1669 р., 4 – І.Мазепи 1686 – 1706 рр., 13 – І.Скоропадського 1709-1721 рр., 3 – Д.Апостола 1731-1732 рр., 1-полковника П.Полуботка 1700 р. Але, на жаль, перелік універсалів не достеменний, вони подаються за номерами, що призводить до розбіжностей, наявні помилки у датуванні.

У 1890 р. зібрання рукописів Чернігівської міської думи пересилалося до Харківського університету. Зібрання, у складі якого знаходилися і документи Чернігівського магістрату, не мало систематичного опису. Відомий історик і правознавець М.Василенко видав 5 документів, періоду існування Чернігівського магістрату – царську грамоту 1690 р. та 4 гетьманські універсали, “списанных с копій, к тому же не вполне удачных” .⁷

У серпні 1908 року в Чернігові проходив XIV Археологічний з’їзд. Окреме його засідання було присвячено 1000-річчю Чернігова. Діяла виставка старожитностей, на якій були представлені декілька оригіналів королівських привілеїв, царських грамот та гетьманських універсалів, наданих Чернігівському магістрату у різні часи його існування. Експонати виставки стисло були описані в “Каталогі”, а повні їх тексти - надруковані у збірнику “Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда”.⁸ Цінність цього видання безсумнівна, мало доступний рукописний матеріал думи вперше вводився у науковий оборот. Подано тексти 39 документів.

Подальша доля привілеїв, грамот та універсалів, наданих Чернігову, із зібрання міської думи не відома, але, ймовірно, вони зберігалися у Харківському університеті, а потім були передані до Харківського історичного архіву. Хотілося б нагадати про діяльність у 20-х рр. ХХ ст. Комісії для виучування західно-руського та українського права, яка мала на меті підготовку та видання збірника “Джерела історії західно-руського та українського права”. Одним з підрозділів проекту значилися “Джерела магдебурзького права”.⁹ Не виключно, в ньому були задіяні вищезгадані документи Чернігівського магістрату. Крім того, у колекції І.Каманіна, який брав участь у розробці

проекту, відклалися скопійовані документи магдебургії Чернігова (грамота Олексія Михайловича 1656 р.; універсали гетьманів Брюховецького – 1663 р., Мазепи - ? р., Скоропадського – 1721 р.).¹⁰

Як вже зазначалося, документи, особливо законодавчі акти, мали численні копії різних часів. Достовірно відомо, що у 1766 р. під час здійснення Румянцевського опису Лівобережної України, з усіх “крепостей” Чернігівського магістрату були зняті копії.

У Центральному державному історичному архіві України в Києві (ЦДАУК), у фонді Чернігівського магістрату зберігається копія привілею польського короля Сигізмунда III про надання Чернігову магдебурзького права.¹¹ Копія виготовлена, приблизно у другій половині XVIII ст. з копії 1650 р., яка зберігалася у “Книгах гродских воеводства Киевского”.*

У складі так званих “Малороссийских дел” Російського державного архіву давніх актів у Москві зберігається справа, що в деталях висвітлює обставини надання Чернігову царської грамоти 1690 р., а також містить чернетку (“чорний відпуск”) цієї грамоти.¹²

В науково-історичному архіві С.-Петербурзького інституту Російської історії РАН (С.-П. філіал ІРІ РАН) в колекції “Акты Черниговского губернского правления” зберігається найповніше зібрання оригіналів царських грамот. До речі, до його складу потрапили і документи з архіву Чернігівської міської думи, але, на жаль, до історії Чернігівського магістрату належать тільки два документи: жалувана грамота царя Олексія Михайловича чернігівському міщанину Павлу Клевцю на володіння млином у м. Седневі від 2 серпня 1667 р. та грамота імператриці Єлизавети гетьману К.Розумовському “о принятии мер предосторожности на случай пожара при постройке новых казенных и частных зданий на погорелых местах в городе Чернигове” від 27 квітня 1751 р.¹³ Якщо перша - це копія жалуваної грамоти, то друга – справний оригінал, збережена навіть “вислая” печать з червоного воску.

Численні копії гетьманських універсалів зберігаються у рукописному зібранні О.Лазаревського “Материалы для истории городских поселений в

Малороссии”, у складі його особового фонду в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського НАН України. Наявні копії понад 20 універсалів періоду існування Чернігівського магістрату, є, також, копії жалуваних грамот царя Олексія Михайловича.

Таким чином, використовуючи вищезгадані джерела, зіставивши дані про наявні законодавчі акти Чернігівського магістрату, представимо покажчик королівських привілеїв, царських грамот та гетьманських універсалів, які регулювали міське життя.

---

*У 1630 р. магістратська старшина надала копію королівського привілею “на уряд Гродской в замку Киевском...и просила дабы оная привилегия принята и в книги Городские Киевские вписана была”.

Привілеї польських королів

1. 27 березня **1623** р. Привілей польського короля Сигізмунда III м. Чернігову на магдебурзьке право.
2. 4 квітня **1623** р. Лист польського короля Сигізмунда III про надання м. Чернігову магдебурзького права.
3. Березень **1624** р. Грамота королевича Владислава, чернігівським урядовцям, про заборону чинити торги де інде окрім м. Чернігова, бо такі недозволені торги руйнують добробут міста.
4. 1624 р. Привілей королевича Владислава.
5. 25 березня **1625** р. Грамота польського короля Сигізмунда III на встановлення земельної межі Чернігівського магістрату.
6. 4 серпня **1634** р. Грамота польського короля Владислава.
7. 1 липня **1650** р. Привілей польського короля Яна Казимира м. Чернігову на підтвердження магдебурзького права.
8. 1 липня **1650** р. Грамота польського короля Яна Казимира спаленому козаками м. Чернігову на 4 роки.
9. 1 липня **1650** р. Привілей польського короля Яна Казимира м. Чернігову підтверджуючий обмежування Чернігівських земель і встановлення трьох ярмарок.

Царські грамоти

1. 26 червня **1655** р. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича м. Чернігову на підтвердження магдебурзького права.
2. Січень **1660** р. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича міщанам м. Чернігова на підтвердження їх прав та вільностей.
3. 10 січня **1661** р. Грамота царя Олексія Михайловича на уряд Чернігівського магістрату з подякою, що не стали на бік Юрія Хмельницького.
4. 30 листопада **1665** р. Царська грамота чернігівському воєводі Андрію Толстому про звільнення міщан та посадських людей міста від постойв та підвід.
5. 3 листопада **1666** р. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича чернігівським міщанам на підтвердження їх прав та вільностей.

6. 30 листопада **1666** р. Грамота царя Олексія Михайловича чернігівському війту та воеводам про відведення для приїжджих двора та відведення підвід.
7. 2 серпня **1667** р. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича чернігівському міщанину Павлу Клевцу на володіння млином у м. Седневі.
8. 26 березня **1690** р. Жалувана грамота царів Івана і Петра Олексійовичів м. Чернігову на підтвердження магдебурзького права.
9. 10 грудня **1708** р. Грамота царя Петра Олексійовича м. Чернігову про заборону чинити великоросійським людям кривди та розорення місцевому населенню під страхом покарання та смертного вироку.
10. 1 серпня **1709** р. Грамота царя Петра Олексійовича про заборону військовим людям чинити різні неподобства, вимагати підвід без подорожніх листів в малоросійських містах та містечках.
11. 11 березня **1710** р. Грамота царя Петра Олексійовича про надання підвід.
12. 27 квітня **1751** р. Грамота імператриці Єлизавети гетьману К.Розумовському про прийняття різних заходів проти пожежі та при будуванні нових казенних та приватних будинків на погорілих місцях у м. Чернігові.

Гетьманські універсали

1. 8 листопада **1649** р. Універсал Б.Хмельницького про підтвердження магдебурзького права м. Чернігову та затвердження І.Скиндера чернігівським війтом.
2. 20 березня **1650** р. Універсал чернігівського полковника М.Небаби м. Чернігову на володіння 5 млинами.
3. 16 листопада **1657** р. Універсал гетьмана І. Виговського про не втручання чернігівського полковника та козаків до суду та міських порядків.
4. 7 серпня **1660** р. Універсал гетьмана Ю.Хмельницького з наказом, щоб послані козаки Запорізького війська у м. Чернігові жодних кривд не чинили та не втручалися у міське життя.
5. 6 червня **1662** р. Універсал наказного гетьмана Я.Сомка про заборону шинкувати горілку на базарі.
6. 6 липня **1663** р. Універсал гетьмана І.Брюховецького про підтвердження всіх прав та привілеїв чернігівським міщанам на озера, хутора, млини, шинки та ін. пожитки.
7. 6 липня **1663** р. Універсал гетьмана І.Брюховецького про підтвердження за магістратом озера Пчельськ та невтручання полковника до земельних володінь.
8. 5 серпня **1663** р. Універсал гетьмана І.Брюховецького про надання на ратушні витрати млина Погорілого на р. Білоусі.
9. **1669** р. Універсал гетьмана Д. Многогрішного про підтвердження земельної власності Чернігівського магістрату, звільнення від підвід та ін.
10. **1669** р. Універсал гетьмана Д.Многогрішного про невтручання чернігівського полковника до справ любецьких міщан та належність останніх чернігівському війту.
11. 13 червня **1672** р. Універсал гетьмана І.Самойловича про підтвердження магістрату та чернігівським міщанам давніх прав на с. Петрушин, Хмельницю та ін.
12. 12 вересня **1687** р. Універсал гетьмана І.Мазепи м. Чернігову на підтвердження давніх прав на с. Петрушин та ін. володіння.
13. 12 грудня **1698** р. Універсал гетьмана І.Мазепи про привернення цехових людей до уряду магістрату.
14. **1693** р. Універсал гетьмана І.Мазепи, яким він дозволяє чернігівському війту відбирати половину прибутків з млина Яхимовського на р. Білоусі.
15. 17 листопада **1706** р. Універсал гетьмана І.Мазепи про збір з державних підданих запозичених у Чернігівського магістрату грошей.
16. 28 січня **1709** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського м. Чернігову на підтвердження прав на с. Петрушин, Березанку, Киселівку та ін., і надання с. Сулічовки.

17. 7 лютого **1709** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського Чернігівському магістрату про підтвердження давніх права та вільностей, земельних володінь, не притягання козацькою старшиною магістратських людей до військової служби.
18. 13 січня **1710** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського про грошовий збір на переїзд та утримання російських військ з людей Чернігівського повіт.
19. 15 квітня **1710** р. Універсал чернігівського полковника П.Полуботка щодо збирання покуховного податку на потреби магістрату.
20. 5 травня **1719** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського про заборону особам духовного сану та козацькій старшині привертати магістратських людей під свою протекцію.
21. 5 травня **1719** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського щодо постачання підвід.
22. 29 березня **1721** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського щодо постачанні підвід.
23. 29 березня **1721** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського про стягування покуховного податку Чернігівським магістратом з с. Петрушин з посполитих та осіб козацького стану.
24. 29 березня **1721** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського про заборону притягувати магістратських підданих під свою протекцію монастирям, та різним особам.
25. 29 березня **1721** р. Універсал гетьмана І.Скоропадського щодо міських комор в старому м. Чернігові.
26. 22 червня **1732** р. Універсал Д.Апостола про підтвердження земельної власності Чернігівського магістрату, с. Петрушин та ін.
27. 11 грудня **1734** р. Універсал Генеральної військової канцелярії Чернігівському магістрату про підтвердження прав на с. Петрушин та ін. маєтності та земельну власність.
28. 24 липня **1741** р. Універсал Генеральної військової канцелярії про підтвердження земельної власності, прав та вільностей чернігівському міщанству.
29. 19 березня **1746** р. Універсал Генеральної військової канцелярії Чернігівському магістрату про підтвердження прав на маєтності, земельну власність та про перебування магістрату у відомстві Генеральної військової канцелярії.

-
1. Т.Гошко Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV-XVII ст. – Львів, 2002. – С.7.
  2. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.1673. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.1.
  3. Там само. – Арк.3-4.
  4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІР НБУВ). – Ф.204. – Спр.35. – Арк. 1-3, 5-8.
  5. Д. Гроховецький Документи до історії Чернігова //Україна. – 1927. – Кн.3. – С.108-110.
  6. Сведения о находящихя в Черниговском городовом магистрате грамотах, универсалах и прочего, с означением от кого даны, где и в каком году // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №23. – С.247-248.
  7. Василенко Н. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. – Чернигов, 1908. – С.352-368.
  8. Каталог выставки XIV Археологического съезда. – Чернигов, 1908; Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го археологического съезда в городе Чернигове. – Чернигов, 1908.
  9. Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20х-40-х років ХХ століття. – Київ, 2000. - С.7-8.
  10. Там само. – С.7.
  11. ЦДІАУК. – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.133.
  12. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф.124. – Оп.1. – 1690 р. – Спр.11. – Арк.1-93; Швидько Г. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – 84-87.
  13. Санкт-Петербурзький філіал Інституту російської історії РАН (СПб. ФІРІ РАН). – Ф.150. – Оп.1. – Спр.16, 639.